Розділ XI

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

О.М. ТИТОВА

«Сучасне відбувається на основі історичного минулого»

Рец. на кн.: *Акуленко В.І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України» [Монографія] / В.І. Акуленко. – К. : ТОВ «ВО «Юстініан», 2013. – 608 с.

Цитатою відомого філософа К. Ясперса, винесеною у заголовок цієї рецензії, фактично розпочинається фундаментальна праця одного з найвизначніших українських пам'яткознавців, доктора юридичних наук Віктора Івановича Акуленка. Ця книга є певним підсумком багаторічних досліджень вченого у сфері охорони вітчизняної культурної спадщини, а особливо проблем теорії та практики правового забезпечення реституції і повернення культурних цінностей. Такі наукові розробки набувають особливої актуальності в сучасній Українській державі, яка знаходиться на переломному етапі своєї історії, у часі визначення подальшої долі, шляху розвитку й орієнтирів. Культура, історико-культурна спадщина, як певне унаочнення історичних і культурних досягнень попередніх поколінь, набувають більш потужного суспільного значення, впливаючи на формування національної свідомості, процеси державотворення. Принагідно згадаємо відповідну тезу із Декларації ЮНЕСКО щодо політики у галузі культури, ухваленої Всесвітньою конференцією 1982 р. у Мехіко, в якій зазначено, що «культура є фундаментальним аспектом процесу розвитку суспільства, що сприяє зміцненню незалежності, суверенітету й самобутності народів» (с. 403)[1].

Дійсно, в Україні – державі з багатющою культурною спадщиною, що є об'єктивним свідченням тисячолітньої історії та культурного поступу народу, – історико-культурне надбання може бути тим стрижнем,

[1]Тут і далі у дужках указано сторінки з рецензованої книги В.І. Акуленка

навколо якого відбувається згуртування нації та розбудова європейської держави. За даними пам'яткознавців, в Україні відомо понад 145 тис. нерухомих пам'яток культурної спадщини, створено 63 історико-культурних заповідника, 401 населене місце має статус історичного, до Музейного фонду внесено десятки тисяч предметів. До культурних цінностей належать численні фонди архівосховищ, книжкові пам'ятки з бібліотечних зібрань. Світове визнання отримало 7 об'єктів культурної та природної спадщини, які внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а саме: Софійський собор і пов'язані з ним монастирські будівлі та Києво-Печерська лавра (під єдиним номером, обидва об'єкти у м. Київ); Ансамбль історичного центру Львова; Геодезична дуга Струве; Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини; Резиденція митрополитів Буковини і Далмації; Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі та Україні; Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хора. До Списку нематеріальної культурної спадщини також включено Петриківський розпис. У попередньому Списку записано понад два десятки інших визначних об'єктів матеріальної та нематеріальної культурної спадщини. Вони, як і сотні інших об'єктів археологічної, архітектурної, містобудівної, історичної, мистецької, ландшафтної, садово-паркової спадщини, науки і техніки; складають безцінний, неповторний ресурс вітчизняного й світового соціокультурного простору.

Незаперечним є те, що народ, який вивчає і знає своє історико-культурне коріння, усвідомлює значення культурного надбання, посідає гідне місце у сучасному світі. Однак, процес розуміння цього, тим більше на належному науковому рівні, є складним і тривалим. Це стосується не тільки вітчизняних реалій, але й історії становлення свідомого ставлення до культурної спадщини світового співтовариства. Особливо важливо для практичного поступу у справі збереження та соціалізації культурного надбання простежити процес формування системи міжнародних і вітчизняних правових норм у цій сфері. Аналіз зародження правової охорони культурних цінностей та її розвитку у міжнародному праві провів автор рецензованої монографії у першому її розділі. При цьому дослідник окреслив етапи виокремлення міжнародного права охорони культурних цінностей як галузі міжнародного права, починаючи від виникнення міжнародного звичаю в період античності до Пакту Реріха як однієї з перших міждержавних угод – Договору «Про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток» 1935 року – і аж до встановлення універсальних і регіональних норм у даній сфері, пов'язаних із діяльністю міжнародних урядових і неурядових організацій – ЮНЕСКО, Ради Європи, ІКОМОС (Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць), ІКОМ (Міжнародної ради музеїв), ІККРОМ (Міжнародного центру досліджень у галузі консервації й реставрації культурних цінностей) тощо. В результаті багаторічної роботи цих інституцій над визначенням ставлення людства до культурного надбання у Загальній декларації про культурне різноманіття (листопад 2001 р.) була накреслена наступна теза: «Культурну спадщину потрібно зберігати, попу-

ляризувати та передавати майбутнім поколінням у всіх її формах» (с. 49–50). Ще одним важливим нормативно-правовим рішенням у контексті проблем імплементації вітчизняного законодавства до гуманістичних міжнародних стандартів стало визнання у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ) у 1989 р. верховенства міжнародного права над внутрішнім, готовність привести власне чинне законодавство у відповідність із міжнародним (СРСР був серед підписантів цього документу) (с. 49–50).

Окремий розділ монографії присвячено висвітленню сутності структури міжнародного права охорони культурних цінностей, а саме визначенню самого поняття та його місця в системі міжнародного права, окресленню його джерел, принципів, предмету, об'єкту, інститутів. Важливі як для нормативно-правової діяльності, так і для теоретичних пам'яткознавчих досліджень, практичної пам'яткоохоронної роботи наведені В.І. Акуленком вживані у спеціальній літературі загальні поняття й відповідні терміни, а також дискусійні моменти стосовно їх використання. Йдеться, зокрема, про терміни «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурне надбання» (с. 56). Науковцям і практикам добре відома актуальність необхідності уніфікації термінів у сфері культурної спадщини, пов'язана з певним перехідним моментом у формуванні вітчизняного тезаурусу з урахуванням усталених традицій та інновацій зі світових досягнень. Не викликає заперечень тлумачення автором монографії всесвітньої культурної та природної спадщини людства в якості визначальної категорії міжнародного права охорони культурних цінностей («видатної універсальної цінності», за Конвенцією ЮНЕСКО про охорону культурної та природної спадщини 1972 року). З цього випливає важливість міжнародного співробітництва на рівні ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, зокрема за міждержавними програмами, наприклад: «Культура і спадщина», «Культура і регіони», «Європейська культурна програма», інші (с. 105), які є втіленням гасла М. Реріха «Мир через Культуру», розвитком міжкультурного діалогу. Необхідність такого діалогу особливо яскраво висвітлена В.І. Акуленком при характеристиці нормативно-правових документів стосовно захисту культурних цінностей у період міжнародних збройних конфліктів і збройних конфліктів неміжнародного характеру. Особливої ваги ці документи набули після Другої світової війни, яка завдала жахливих руйнувань і культурних втрат. Не втрачають свого значення ці документи і в XXI ст., і в сучасній Україні.

З позиції взаємодії норм міжнародного права і моралі розглядає автор монографії таку теж дуже актуальну для сучасної української культурної політики проблему як реституція і повернення культурних цінностей. Ця проблема дуже складно вирішується, оскільки, не дивлячись на наявність міжнародних домовленостей загального характеру, наштовхується на протилежні позиції держав, відсутність уніфікованих міжнародно-правових норм, не бажання об'єктивно

опиратися на правову аргументацію. Маючи величезний досвід опрацювання засадничих вітчизняних документів із визначеного питання, В.І. Акуленко подає своє бачення понять реституції та повернення, взаємодії міжнародного права з правовою позицією Української держави у визначеній сфері. Констатуючи складність ситуації, Віктор Іванович цитує свого учня В. Максимова: «У міжнародному праві складно виділити панівну тенденцію щодо реституції культурних цінностей» (с. 167). Певним підсумком процесу входження України в міжнародне культурне співробітництво стало прийняття у 1999 р. Верховною Радою України Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (с. 192) та створення окремих державних інституцій, що опікуються цими проблемами, здійснюють різні тематичні Державні програми, наприклад: «Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення», «Повернуті імена» (с. 201). Дослідник визначив кілька груп, на які можна поділити повернуті в Україну культурні цінності, а саме: рукописи й архівні документи; твори мистецтва (картини, скульптури, ікони); друкована література; археологічні та нумізматичні колекції (с. 201). Насамкінець третього розділу автор монографії зазначив, що для систематизації й плановості роботи у царині реституції та повернення необхідно запровадити комплексну інтегровану міжвідомчу довідкову систему «Культурні цінності України», яка би стала єдиною базою даних.

Два наступні розділи монографії присвячені характеристиці двосторонніх договірних відносин України та міжнародно-правовому співробітництву держав пострадянського простору в сфері охорони, реституції й повернення культурних цінностей. Наведено загальні дані щодо договорів між Україною та однією з європейських держав. Найтісніше співробітництво з визначених питань склалося з Польщею, Німеччиною та Російською Федерацією. Це пояснюється історичними подіями після Першої та Другої світової війни. Не даремно угорський професор Іштван Фодор, на якого посилається Віктор Іванович, назвав художні цінності «останніми «військовополоненими» великої війни» (с. 218). Причому такі вивезені під час війн культурні цінності часто не виставляються на загальний огляд, а знаходяться у сховищах (їх ховають), що тим більше є величезною втратою для людства. Повернення ж їх до країни походження є надбанням не тільки для неї, а для цілого світу. В.І. Акуленко вперше у монографічному вигляді проаналізував історію нормативно-правових стосунків між указаними державами, назвав проблеми та визначив перспективи їх вирішення. Поступ у цих питаннях можливий тільки за умови довгострокових перемовин зацікавлених із урахуванням їх інтересів. Важливою умовою успіхів у процесі повернення вивезених культурних цінностей є вільний доступ до архівів і музейних фондів. На жаль, наприклад, російські архіви і фонди музеїв для українських дослідників мало чи зовсім не доступні. І саме з Російською Федерацією найскладніше вести перемовини стосовно повернення і козацьких клейнодів, вивезених Катериною II, і художніх творів, які потрапили до російських музеїв під час і після Другої

світової війни. Як сказав свого часу тоді заступник міністра культури Російської Федерації М. Швидкой, «звичайно, нікому нічого не хочеться віддавати» (с. 281). І тим не менше, автор монографії зміг зібрати й оприлюднив численні приклади повернення культурних цінностей в Україну та з України в інші держави, особливо архівних документів і друкованої літератури.

Українська держава, впевнено просуваючись шляхом інтеграції до Європи з відповідною системою цінностей, ратифікувала низку міжнародно-правових документів – конвенцій, договорів, рекомендацій стосовно різних аспектів охорони культурної спадщини. Крім того, будучи членом міжнародних організацій, Україна бере активну участь у формуванні відповідних документів. Вітчизняна нормативно-правова база сфери збереження культурної спадщини також формується з врахуванням вимог міжнародних правових актів. Однак існує досить багато розбіжностей між українським і міжнародним законодавством, хоча держава має правові зобов'язання щодо імплементації у сфері охорони культурних цінностей. Аналізу конституційних засад культурних прав в Україні відповідно до міжнародного права, особливостей імплементації міжнародно-правових норм у законодавстві України щодо відповідності правил охорони та використання культурних цінностей присвячено останній розділ рецензованої монографії. Як зазначено у Загальній декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність, прийнятій у 2001 р. в Парижі, «культурні права – невід'ємна складова прав людини, які є універсальними, неподільними й взаємозалежними. Культурне середовище – важлива складова життя людини й народу, показник рівня цивілізованості суспільства» (с. 404–405). А збереження культурної спадщини, повернення незаконно переміщених культурних цінностей є одним із першочергових зобов'язань держави. Ці положення записані в Конституції України, чисельних законодавчих актів. Для реалізації своїх культурних прав громадяни нашої держави повинні мати не тільки правові, але й економічні, моральні та духовні стимули. Це може забезпечити гармонійну рівновагу в суспільстві. Потрібна також і жорстка кодифікація відповідальності за порушення правил охорони й використання культурних цінностей. Як справедливо зазначає автор В.І. Акуленко в своїй монографії, сучасні українські реалії вимагають опрацювання чіткої та розгалуженої системи штрафів і покарань за порушення пам'яткоохоронного законодавства, тобто посилення моральної, адміністративної, кримінальної відповідальності, посилення боротьби з незаконним обігом культурних цінностей (с. 426). Важливе фактичне виконання взятих на себе Україною міжнародних зобов'язань, «зокрема у формі правозастосовної практики внутрішнього законодавства» (с. 449). На жаль, в Україні ринок антикваріату перенасичений предметами мистецтва і старовини, не зменшується тенденція до вивезення культурних цінностей за кордон. Особливо кричуща ситуація склалася з археологічною спадщиною, поширенням скарбошукацтва, діяльності «чорних» археологів. В.І. Акуленко розглянув історію привласнення скарбів в Україні, вказав види

скарбів, права й обов'язки особи, що виявила скарб, дійшов висновку щодо доцільності використання зарубіжного досвіду діяльності спеціалізованих фірм із пошуку скарбів (с. 461). В результаті проведеного аналізу проблем із збереженням археологічної спадщини дослідник дійшов висновку щодо необхідності зміцнення законодавчої бази в цій сфері, зокрема в кримінальному законі виділити окремий підрозділ «Злочини проти культурної спадщини» (с. 474).

В останньому підрозділі монографії науковець знову звернувся до розгляду термінологічних колізій у законодавстві України про охорону культурних цінностей у контексті міжнародного права, зокрема торкнувся давньої, але досі не вирішеної проблеми використання терміну «пам'ятка» чи «пам'ятка історії та культури» (с. 476), «культурні цінності». Зазначив необхідність дотримання міжнародно-правових термінологічних стандартів, усталеності термінології у вітчизняній пам'яткоохоронній сфері.

Яскравим і промовистим доповненням основного тексту монографії є додатки: № 1. Список культурних цінностей, повернутих в Україну в 1993–1997 роках (98 позицій); № 2. Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну (2000–2009 роки) (90 позицій). Особливе місце посідають ще два додатки: Хронологічний покажчик друкованих праць В.І. Акуленка з правової охорони культурної спадщини – з 1969 до 2012 р., а також публікації про життя і творчість самого В.І. Акуленка.

Вихід у світ рецензованої монографії відомого українського юриста, фахівця з вітчизняного та міжнародного права охорони культурної спадщини і культурних цінностей, людини високої громадянської позиції Віктора Івановича Акуленка є справжньою подією в українському пам'яткознавстві. Монографія стане «настільною» книгою для всіх, хто професійно займається вивченням і збереженням культурної спадщини України, цікавиться її безцінним культурним надбанням.

Подано до друку 5.04.2014 р.

С.Ю. ЗОЗУЛЯ

Розвиток «Біобібліографії кримознавства»

Заголовок є алюзією до назви передмови «Биобиблиография крымоведения» в развитии», авторства засновника й редактора однойменної серії наукових видань, відомого українського вченого, дослідника кримських старожитностей, Заслуженого діяча науки і техніки Автономної Республіки Крим, доктора історичних наук, професора Андрія Анатолійовича Непомнящого[1].

[1] Див.: Непомнящий А.А. «Биобиблиография крымоведения» в развитии» // Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР : Исследования и документы / Авт.-сост. А.В. Хливнюк; Под ред. проф. А.А. Непомнящего; Вступ. ст. Н.О. Гриненко; Комм.